

УДК 811.161.2'373.72:81'23

ЕТНОПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ІДЕОГРАФІЧНОЇ ГРУПИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ "ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ"

Грозян Н.Ф., Прудникова Т.І.

Актуальність теми дослідження визначається, по-перше, посиленням в україністиці інтересу до опису окремих фразеологічних мікросистем; по-друге, потребою подальшого вивчення фразеологічних мікросистем української мови, залучаючи до аналізу деякі дані теорій, висновків інших наук і галузей лінгвістики; по-третє, підвищеним інтересом науковців до проблеми глибинних зв'язків між фразеологізмами й національним менталітетом.

Сьогодні, на думку вчених, навряд чи варто ставити перед собою програму-максимум – глобального охоплення й опису в ідеографічному аспекті фразеологічного складу мови в цілому. Доцільніше вирізняти й описувати окремі поняттєві поля, тобто йти не за принципом “згори-вниз”, а за принципом “знизу-вгору” [13, с.16; 2, с.62]. Виникає проблема систематизувати й описати такі фразеологічні мікросистеми, які раніше залипалися поза увагою дослідників. Тільки так уможливилося процес розв'язання важких, суперечливих проблем ідеографічного опису фразеологічного складу мови. За останні 20-30 років було написано ряд монографій, статей і дисертацій, у яких досліджувалися ідеографічні групи фразеологічних одиниць (ФО) на матеріалі різних мов, з'ясувалися деякі теоретичні проблеми фразеологічної ідеографії. Варто зазначити, що перші кроки на шляху розв'язання цієї складної й багатопланової проблеми зроблено (див. праці: А.М. Емірової [2; 3], А.О. Івченка [4], О.М. Каракуці [6], С.І. Кравцової [8], Т.В. Крисенко [9], Ю.Ф. Прадіда [12; 13; 14; 15], П.О. Редіна [17], Л.М. Рязановського [19], Н.В. Щербакової [25] та ін.). Услід за Ю.Ф. Прадідом вважаємо, що істотними недоліками основних схем ідеографічної класифікації як лексичних, так і фразеологічних одиниць (ФО) є те, що “в окремих працях вони задаються “згори – вниз” [Кириллова, 1990, с.57-63; Котова, 1990, с.67-72; Івченко, 1990, с.17-18 та ін.], в інших – будуються на аналізі невеликої кількості матеріалу [Мокиєнко, 1989, с.222-228 та ін.], недостатньо, а то і зовсім не враховуються дані таких наукових дисциплін, як філософія, психологія тощо” [13, с.15].

Сучасна лінгвістика визначає перспективи подальшого розвитку фразеологічної ідеографії. Гуманізація мовознавства, поворот до мовної особистості як медіума для проникнення в мову зумовили перехід традиційних та нових лінгвістичних дисциплін на якісно новий науково-пізнавальний рівень. Сьогодні спостерігається найтісніший зв'язок фразеологічної ідеографії з порівняно новою галуззю науки про мову – етнопсихолінгвістикою. Ця маргінальна лінгвістична дисципліна на межі психолінгвістики, етнолінгвістики й етнології отримує широкі перспективи в сучасному

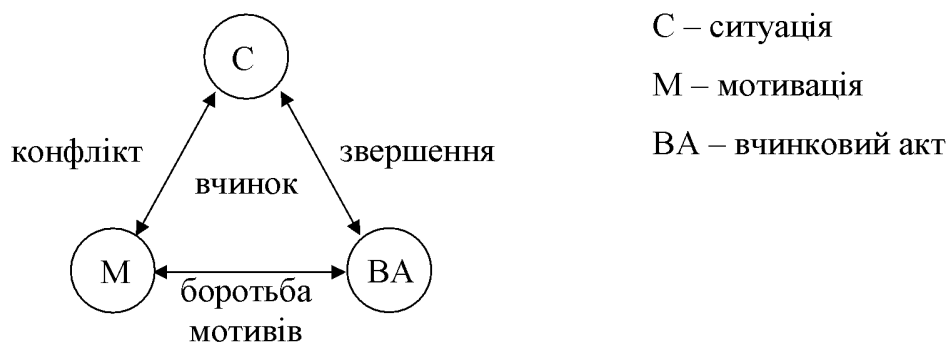
світі, коли народи намагаються визначити власне обличчя, глибше пізнавати національний дух, менталітет, культуру, мову [20]. В.І. Кононенко зазначає, що „в умовах утвердження в суспільстві української національної ідеї, коли змінюються ціннісні орієнтири, поряд із загальногуманістичним, загальноціннісним незрівнянно зростає значення національно специфічного, окремого в мові, традиціях, звичаях українців” [7, с.5].

Поведінка людини – це “багаторівнева, поліфункціональна система” [16, с.385], яка є окремою категорією, пов’язана з психічними процесами, станами та властивостями людини й досліджується не лише психологами, а й представниками інших наук. Для лінгвістів у першу чергу становлять інтерес мовні засоби, що використовуються на позначення поведінки людини. Приклади переконують, що поведінка людини передається широким діапазоном фразеологічних засобів української мови. Виявлено три тематичні групи ФО на позначення агресивної поведінки людини (ієрархічна структура ідеографічної класифікації ФО подається за Ю.Ф. Прадідом [13, с.40]): 1) “Суїцидальна поведінка людини”, 2) “Агресивна фізична поведінка людини”, 3) “Агресивна вербальна поведінка людини”; три тематичні групи ФО на позначення просоціальної поведінки людини: 1) “Опосередкована альтруїстична”, 2) “Ситуативна альтруїстична”, 3) “Свідома ціннісна альтруїстична”; дві тематичні групи ФО на позначення девіантної поведінки людини: 1) “Злочинна поведінка людини”, 2) “Кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини” та ін. У результаті дослідження виявлено більш й менш численні тематичні групи, семантичні поля, семантичні групи й синонімічні ряди ФО [дет. про це див. 1].

Установлено, що серед обстежених ФО більшість має негативне оцінне значення. Загальновизнаною в сучасній лінгвістичній науці є думка, що фразеологізми покривають ті ділянки дійсності, які пов’язані з людською оцінкою реалій [2; 3], і, з іншого боку, негативно конотовані поля завжди більші в кількісному відношенні [18]. Результати проведених досліджень дають змогу констатувати, що значення ФО не завжди реалізується в здійсненому людиною вчинку чи дії, так як ФО передають як повні, так і неповні вчинкові акти (ВА). Семантика цих ФО реалізується в самих фразеологізмах або у вузьких контекстах. Для прикладу розглянемо тематичну групу ФО „Суїцидальна поведінка людини”. Аналіз фразеологічного матеріалу дає підстави виділити в українській мові синонімічні ряди ФО на позначення суїцидальної поведінки людини зі значеннями: а) повіситися: *повиснути на гілляці* [ФСУМ, с.654]; *повиснути на вербі* [ФСУМ, с.654]; *встромити голову в петлю* [ФСУМ, с.155]; *на бантину* [ФСУМ, с.17]; *петлю на шию* [ФСУМ, с.625] та ін.; б) утопитися: *піти (на дно) раків (раки) ловити* [ФСУМ, с.643], *піти до жаб* [ФСУМ, с.643]; *бульки (бульбаки) пускати/пустити* [ФСУМ, с.718] та ін.; в) застрелитися: *пустити собі кулю в лоб (лоба, голову, в скроню)* [ФСУМ, с.722] та ін.; г) заподіювати собі смерть: *накладати / накласти (наложити) на себе руки* [ФСУМ, с.527]; *подіяти з собою* [ФСУМ, с.659]; *полізити (рідко лізити) живцем (живим) у могилу, в яму* [ФСУМ, с.669]; *позбутися голови* [ФСУМ, с.662]; *позбутися життя* [ФСУМ, с.662]; *покінчити з собою* [ФСУМ, с.666]; *скрутити / скручувати собі в’язи* [ФСУМ, с.822]; *ламати / зламати (скрутити) карк* [ФСУМ, с.413]; *підіймати (підводити, зводити і т. ін.) / підняти (підійняти, підвести, звести і т. ін.) руку / руки зі сл. на себе* [ФСУМ, с.636] та ін.

Фразеологічний матеріал переконує, що на позначення суїцидальної поведінки людини ФО передають: 1) повний вчинковий акт (ВА), 2) неповний ВА. При повному ВА діє закон внутрішнього визрівання вчинку (закон достатньої підстави) [дет. про це див. 10, с.190]. Ситуаційний конфлікт переходить у мотиваційну амбівалентність, а потім у ВА (див. Схему 1):

Схема 1. Вчинок – логічний осередок психології

Проілюструємо ці положення конкретними прикладами:

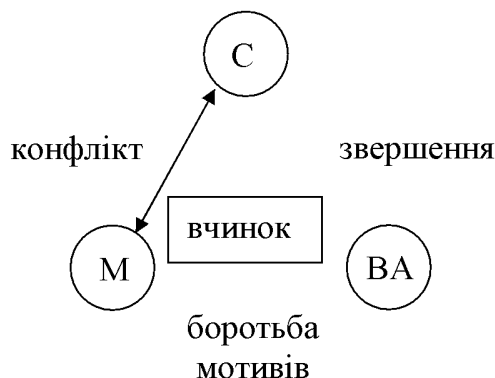
Я поки й віку, не збагну, як Нечипір Безхлібний міг у тридцять шостому році пустити собі кулю в скроню (Н. Тихий). ФО *пустити собі кулю в скроню* – “застрелитися” [ФСУМ, с.722] (Тут і далі значення ФО коментуємо за виданням: Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2. У квадратних дужках подається скорочено назва словника, сторінка) передає, що акт самогубства звершився, практична дія вчинку відбулася, причиновий ланцюг замкнувся – Нечипір Безхлібний застрелився;

Дочко! Наталочко! – закричала мати. – Невже задумала руки на себе накласти!.. Та дочка не віддукувалась (С. Олійник). ФО *руки на себе накласти* – “кінчати життя самогубством, заподіювати собі смерть” [ФСУМ, с.527] передає, що ВА звершився, індивід вчинив акт самогубства;

Про М.Є.: одержав учора листа від доктора. М.Є. покінчив з собою пострілом з револьвера (В. Ленін). ФО *покінчив з собою* – “позбавити себе життя, вчинити самогубство” [ФСУМ, с.666] передає, що акт самогубства звершився, причиновий ланцюг замкнувся – М.Є. застрелився тощо.

Закон внутрішнього визрівання вчинку діє не завжди. Жодний психічний акт не здійснюється, поки остаточно не визріває його ситуаційний момент. Наявність ситуації чи ситуаційного конфлікту, що тільки переходить у мотивацію (див. Схему 2), передається ФО:

Схема 2. Зображення першого моменту вчинку

Не скакати ж мені з оцієї кручі в море! – сказав Ломицький. – Скакайте, то поїму віри, – сказала Марта Кирилівна. – Але ж я **собі скручу в'язи!** – крикнув Ломицький (Іван Нечуй-Левицький). ФО **собі скручу в'язи** – “покалічитися або вбитися; загинути” [ФСУМ, с.822] передає наявність ВА, а вузький контекст вказує на те, що ВА неповний, а фіксується лише наявність ситуації (див. Схему 2): далі знаходиться море, якщо Ломицький ступить, то заподіє собі смерть;

*Нелегко без грошей. Саме легше **петлю на шию** або **з мосту та в воду*** (А. Тесленко). ФО **петлю на шию** – “повіситися” [ФСУМ, с.625] передає наявність ВА, а вузький контекст вказує на те, що ВА неповний, а фіксується лише перший момент вчинку – ситуація (див. Схему 2): неможливість існування без грошей.

Загострення ситуаційного конфлікту, виникнення колізії (**колізія** від лат. *collisio*, від *collido* – стикаюся) – зіткнення протилежних сил, інтересів, прагнень [21, с.277] – переноситься людиною як амбівалентний стан, роздвоєність, як неможливість діяти, як перешкода, котру треба ліквідувати, “очиститися” від неї. Людина має тенденцію втручатися в ситуацію, доводити її до конфліктного стану, колізії, а потім – ліквідувати цей стан (закон *драматичного перебігу почуттів*) [10, с.191].

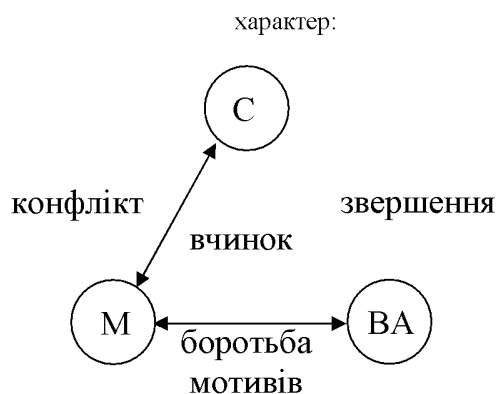
Чим більше загострюється ситуаційний конфлікт, тим інтенсивнішою стає емоційна реакція на нього й необхідність катарсису. У науковій літературі термін **катарсис** (від грец. *καθάρσις*, букв. очищення) – це стан внутрішнього очищення, що настає після певних переживань та потрясінь [21, с.260]. Очищення від амбівалентності, те чи інше її прикриття, усунення однієї з суперечливих сторін вчинку становить суть катарсису (очищення).

Катарсис здійснюється на основі мотиваційної сфери. Вона є продовженням розвитку ситуації, усвідомленням ситуаційних відношень. Мотивація, зрештою, лише загострює ситуаційний конфлікт, у ньому самому відшукуються механізм і шляхи його подолання, визначаються напрям і характер зміни ситуації. Мотиваційна амбівалентність посідає тепер місце ситуаційного конфлікту. Ні ситуаційно, ні мотиваційно суперечності буття не знімаються. Вони тільки усвідомлюються. З цього приводу дослідження психологів показують, що “завжди перед людиною залишається можливість діяти і так, і інакше. Лише *практична дія вчинку є замиканням причинового ланцюга*” [10, с.191]. У міру розгортання мотивації в її складності, амбівалентності

(роздвоєності) інколи вчинок самогубства як реальна дія затримується (див. Схему 3) і притуплюється воля до його здійснення [дет. про це див.: 5; 10].

Мотивація ще не втратила для свідомості людини свій амбівалентний

Схема 3. Зображення другого моменту вчинку

*Василю... Одумайся лиш краще. Пожалій і себе, і її (Мотрю). Вона всю ніч тільки про тебе і балакала. Тебе візьмуть – вона з собою що-небудь **подіє** (Панас Мирний) (Мотря перебуває у стані амбівалентного почуття: без Василя життя – не життя);*

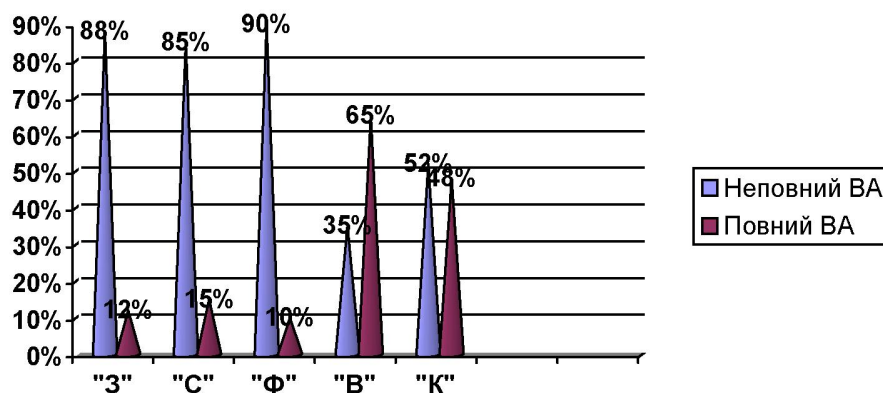
*Якби не Яковець, то, може, сама б **жива** за ним (Петрусем) **у могилу полізла** (П. Григоренко) (може і довелось б заповідати собі смерть, коли б не було Яківця);*

*Да, коли б от немов сталося – всі діти вимерли за одну ніч на всій землі.. я б, мабуть, на ранок **пустив би собі кулю в голову** (А. Головка) (вчинковий акт, може, і звершився б, а може і, ні, коли б діти на всій землі вимерли за одну ніч).*

ВА самогубства передається такими ФО: **подіяти з собою** – “покінчити життя самогубством” [ФСУМ, с.659]; **жива у могилу полізла** – “заповідати собі смерть, позбавити себе життя” [ФСУМ, с.669]; **пустив собі кулю в голову** – “застрелитися” [ФСУМ, с.722] тощо, а вузький контекст вказує на те, що ВА неповний, фіксується лише другий момент учинку – наявність мотивації (див. Схему 3). Здійснений аналіз дає підстави вважати, що повний ВА самогубства передається невеликою кількістю ФО (близько 15% від усього загалу ФО на позначення суїцидальної поведінки). Особливу увагу слід звернути, що 85% дослідженого фразеологічного матеріалу на позначення суїцидальної поведінки передають неповний ВА. Отже, українському менталітетові не властива суїцидальна поведінка людини. Передача фразеологізмами повного й неповного ВА проаналізовано й у інших тематичних групах фразеологічної мікросистеми „Поведінка людини” [дет. про це див. 1, с.6-14].

Співвідношення між ФО, вилученими з творів української літератури з негативним оцінним значенням, і передачею цими ФО повного ВА й неповного ВА узагальнено в гістограмах 1, 2.

- "З" – злочинна поведінка людини
"С" – суїцидальна поведінка людини
"Ф" – фізична агресивна поведінка людини
"В" – вербальна агресивна поведінка людини
"К" – кримінально не карана (непротиправна) аморальна поведінка людини

Гістограма 1. Передача фразеологізмами повного й неповного ВА в тематичних групах ФО з негативним оцінним значенням

Немає сумніву в тому, що у ФО відображається культурно-національний досвід і традиції народу, закріплюються певні форми людської поведінки [дет. про це див.: 11; 22; 23; 24]. У ході дослідження виявлено, що такі дії, як *бити, вбивати, завдавати фізичних страждань, кінчати життя самогубством, заподіювати собі смерть*, не є характерною рисою українського народу. Результати аналізу підтверджують, що українському менталітетові не властива суїцидальна, фізично агресивна поведінка людини.

Отже, у ідеографічній групі ФО „Поведінка людини” відображені риси української ментальності, що становить інтерес не тільки для мовознавців, а й для етнопсихологів, етнокультурологів. Етнопсихолінгвістичний аналіз ідеографічної групи ФО „Поведінка людини” має значні перспективи, оскільки не залученими до дослідження залишаються результати діалектологічних й етнографічних експедицій, текстові масиви, які суттєво доповнять і уточнять отримані результати й висновки.

Список умовних скорочень

грец. – грецького; дет. – детальніше; див. – дивіться; діал. – діалектне; лат. – латинського; сл. – словом; т. ін. – таке інше; ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.

Список літератури

1. Грозян Н.Ф. Фразеологічна мікросистема "Поведінка людини" в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
2. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91 с.
3. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1989. – 41 с.
4. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. – Харків: Око, 1996. – 160 с.
5. Ильин Е.П. Психология воли. – СПб: Питер, 2000. – 288 с.
6. Каракуца О.М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 19 с.
7. Кононенко В.І. Рідне слово. – К.: Богдана, 2001. – 303 с.
8. Кравцова С.І. Стилістична характеристика фразеологічних одиниць із значенням кількості // Українська мова і література в школі. – 1979. – № 11. – С. 22-25.
9. Крищенко Т.В. Фразеологічні одиниці зі значенням говоріння в прагматичному аспекті (на матеріалі сучасної російської мови): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 17 с.
10. Основы психологии: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – 632 с.
11. Петренко В.Ф. Основы психосемантики: Учеб. пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 400 с.
12. Прадід Ю.Ф. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу // Мовознавство. – 1995-1. – № 4-5. – С. 35-38.
13. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / НАН України, Ін-т української мови; Відп. ред. О.О. Тараненко. – К.: Сімферополь, 1997. – 252 с.
14. Прадід Ю.Ф., Грозян Н.Ф. Актуальные теоретические проблемы фразеологической идеографии // Ономастика і апеліативи: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 4. – С. 102-105.
15. Прадід Ю.Ф., Грозян Н.Ф. Принципы выделения лексических и фразеологических микро- и макросистем // Матеріали конф. «Принципы и методы функционально-семантического описания языка: итоги, направления, перспективы». – М.; Сімферополь, 1997. – С. 229-232.
16. Психология: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін. – К.: Либідь, 1999. – 558 с.
17. Редін П.О. Фразеологізми з просторовим значенням // Культура слова. – К.: Наукова думка, 1987-2. – Вип. 33. – С. 51-54.
18. Ройзензон Л.И. К изучению диалектной фразеологии // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. – М., 1970. – С. 308-322.
19. Рязановский Л.М. Идеографические аспекты немецкой фразеологии: Темпоральная фразеология. – СПб.: Изд-во Петерб. ун-та, 1997. – 200 с.
20. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
21. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 662 с.
22. Сухарев В.А., Сухарев М.В. Психология народов и наций. – Д.: Сталкер, 1997. – 400 с.
23. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и культурологический аспекты. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1996. – 288 с.
24. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 296 с.
25. Щербак Н.В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 18 с.

Поступила до редакції 24.02.2006 р.